



TEVFİK FİKRET ŞİİRİNDE AYDINLANMANIN VOKABÜLERİ

Vocabulary of Enlightenment in Tevfik Fikret Poems

Ekrem GÜZEL¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Rize, ekrem.guzel@erdogan.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7949-5063.

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 05.12.2022
Kabul/Accepted: 17.01.2023

DOI:10.20322/littera.1214994

Anahtar Kelimeler: Tevfik Fikret, aydın, Aydınlanma, Batılılaşma, modernleşme.

ÖZ

Türk edebiyatında, Tanzimat dönemiyle birlikte Batılılaşma, modernleşme ve Aydınlanmanın açık etkileri görülmeye başlar. Aralarında yazar ve şairlerin de bulunduğu aydınların bir kısmı Batılı değerleri ve modernleşme biçimini temel ilke olarak benimserler. Bunlardan biri olan Tevfik Fikret, Türk edebiyatı ve düşünce tarihinde şair olmanın yanında bir aydın olarak ön plana çıkar. Modern Türkiye’de Batıcılığı ve modernleşmeyi savunanların sıklıkla referansta buldukları bir şair olan Fikret’in özellikle son dönem şiirlerinde Aydınlanma düşüncesini benimseyen bir tutum sergilediği görülür. Bu şiirlerinde, Fikret, Türk edebiyatında Aydınlanma düşüncesini ilk kez sistemli bir şekilde işleyen bir şair olarak ön plana çıkar. Bu makalede Tevfik Fikret’in şiirlerinde Aydınlanma düşüncesinin nasıl ve ne şekilde işlendiği üzerinde durulmuştur. Şairin son dönem şiirlerinde Aydınlanmanın temel ilkelerini benimseyen ve anlatan bir tutum içerisinde olduğu ileri sürülmüştür. Onun tarih, din ve gelenek eleştirisinin son dönem metinlerinde yerini gençlerin oluşturacağı bir gelecek ve aydınlık tasarısına bıraktığı ortaya konulmuştur. Bu anlamda Aydınlanmanın temel unsurları ve ilkeleri olan akla ve bilime inanma, ilerleme fikri, hümanizm, evrensellik, özgürlük, vicdan ve sekülerlik gibi kavramların Fikret’in şiirinde nasıl görüldüğü gözler önüne serilmiştir. Şairin geleceği esas alarak gençlere hitap ettiğine ve tarihi, dini ve geleneği yine bu bağlamda eleştirdiğine değinilmiştir. Servet-i Fünûn şiirinin toplumcu bir şairi olarak ön plana çıkan Fikret’in, eserlerinde bir toplum mühendisliği yaptığına temas edilmiştir. Böylece Aydınlanma ve modernleşmenin Türk edebiyatındaki önemli bir şairin metinlerine yansımaları ortaya konulmuştur.

ABSTRACT

The obvious effects of Westernization, modernization and Enlightenment begin to be seen in Turkish literature with the Tanzimat period. Some of the intellectuals, including writers and poets, embraced Western values and modernization as the basic principle. Tevfik Fikret, who is known as an intellectual besides being a poet, is one of them. Fikret, who is a poet frequently referred to by those who advocate Westernism and modernization in modern Turkey, has adopted an attitude of enlightenment, especially in his poems which he wrote in the last period of his life. In these poems, he came to the forefront as a poet who systematically treated the Enlightenment thought in Turkish literature for the first time. In this article, it is claimed that Fikret adopts and explains the basic principles of the Enlightenment in his last period poems. It is revealed how concepts such as belief in reason and science, the idea of progress, humanism, universality, freedom, conscience and secularism, which are the basic elements and principles of the Enlightenment, appear in Fikret’s poetry. It is mentioned that the poet appeals to young people based on the future and in this context, criticizes history, religion and tradition. It is touched upon that Fikret, who came to the forefront as a socialist poet of Servet-i Fünûn poetry, made a social engineering in his works. Thus, the reflection of Enlightenment and modernization on the texts of an important poet in Turkish literature is revealed.

Keywords: Tevfik Fikret, intellectual, Enlightenment, Westernization, modernization.

Atıf/Citation: Güzel, E. (2023), "Tevfik Fikret Şiirinde Aydınlanmanın Vokabüleri", *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 9/1, 103-121.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Ekrem GÜZEL, ekrem.guzel@erdogan.edu.tr

GİRİŞ

Tevfik Fikret'in şiirlerine tarihsel ve kronolojik olarak bakıldığında kelime kadrosu bakımından bazı farklılıklar gösterdiği; şiirindeki vokabülerin düşünce, inanç ve hisleri ile paralellik içinde olduğu fark edilebilir. Fikret, ilk gençlik şiirlerinde daha geleneksel ve dinî bir literatürün kelime hazinesini kullanırken Servet-i Fünûn dönemiyle birlikte içine kapanık, duygusal, hüznü ve melankolik izlenimi veren bir dünyanın sözcükleriyle karşımıza çıkar. Ondaki kötümser ve melankolik hava, İkinci Meşrutiyet'ten (1908) sonra biraz dağılsa da İttihat ve Terakki yönetiminin eylemleri bunun tamamen ortadan kalkmasına engel olur. Fakat yine de Fikret, son dönemlerinde daha iyimser ve ümitli bir ruh hâlini yansıtan şiirler kaleme alır. Bu şiirlerdeki vokabülerin merkezinde ise gelecek, gençlik, yarının aydınlık dünyası vardır.¹ Tarihsel çizgi içerisinde yaşamına ve eserlerine bakıldığında şairin öncelikle geleneksel bir tutum (tez) içerisinde olduğu, daha sonra bunu sorguladığını ve bir yabancılaşma yaşadığını (anti-tez) ve nihayet yaşamının sonlarına doğru yeni bir bakış açısı (sentez) kazandığı görülür.² Fikret, bu durumda hayatının başlarındaki kişi olmadığı gibi, Servet-i Fünûn devresindeki pesimizmin etkisinden de belli oranda kurtulmuş gibidir. Onun ulaştığı bu yeni aşama, deneyimlediği her iki dönemi aşan ve onları az ya da çok içeren bir merhaledir.

Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret ile ilgili yorumların onun kişiliğini meydana getiren özellikleri doğuştan getirmişçesine yapıldığına temas eder. Kaplan, "Fikret'in idealist olduğu, bütün trajedisinin bundan ileri geldiği söyleniyor. Fakat fikir, insan psikolojisinde son merhaledir, ona varmak için uzun ve karanlık koridorlardan geçmek lazımdır." sözleriyle şairin düşünce bakımından ulaştığı nihai noktanın yine onun hayat tecrübesinin ürünü olduğuna dair bir değerlendirmede bulunur. Daha sonra da "Fikret'in trajedisi, fikirlerinden doğmuyor; bilakis fikirleri, trajedisinden doğuyor." tespitinde bulunarak şairin yaşadıklarından sonra geldiği aşamaya işaret eder (Kaplan 1998: 60). Bir anlamda Fikret'in fikirlerinin bizzat kendisinin yaşadığı yabancılaşmanın yarattığı trajediden kaynaklandığına göndermede bulunur. Dolayısıyla yaşadığı deneyimlerden sonra şairin ulaştığı bu aydınlanma kişisel olacağı gibi, daha toplumsal ve tarihsel de olabilirdi. Fikret her ne kadar bir dönem şiirlerinde

¹ Mehmet Kaplan'a göre, "1900 ve 1908'den sonra Fikret'in hayat karşısında aldığı aktif tavır şiirlerinde kullandığı kelimelere de akseder: "Sabah Olursa'da: Memleket, sabah, kavî, muhyi, silkinmek, gülmek, âti, terennüm, tulû, mâi gök, neş'e, güneş, fezâ, ferdâ, ufuk, iştîyak, nur, âmâl, halâs, ziya, silmek, silmek, koşmak, gülmek, donuk, paslı, ölgün, kötürüm, boş muhit, meraret, renk, pejmürde, mâzi, zindan, karanlık...

Halûk'un Defteri'nde: Vatan, bayrak, cevval, sâfiyet, ümid, imkân, sermest, hür, insan, melek, cihan, cennet, bahar, mevkib-i zî-heybet, hürriyet, pür-hande, şevk, ölmek ve yaşatmak, hareketlenmek, yaşamak, efsürde, leyâl-i fütür, nevmid, donuk ilh..." kelimelere rastlanır (Kaplan 1998: 223). Kaplan, her ne kadar bazı eski karamsar izlenimi veren kelimeler olsa da şairin kullandığı kelime kadrosunda ciddi bir değişimin olduğunun altını çizer. Dikkatle bakıldığında, şairin bazı şiirlerinde aydınlanma düşüncesinin kavramlarını kullandığı da görülür.

² Fikret, hem yazdığı şiirlerde ilk gençlik yıllarında inanan biri olduğunu gösterir hem de *Tarih-i Kadime Zeyl* şiirinde bu durumu özetleyen dizeler kaleme alır. Akif'in eleştirilerine cevap mahiyeti taşıyan bu dizelerde şair gençken nasıl inandığını ve sonunda aldandığına kanaat getirdiğini yazar: "Lâkin aldanma sakın, üstâdım/Ben de bir parça muvahhid-zâdım/Bana anlatma o ra'na dîni/Bilirim ben de senin bildiğini/Okudum ben de kitâb-ı gaybı/Dinledim ben de hitâb-ı gaybı/Ben de zâtın gibi câmi' câmi' Dolayıp Hâlık'a oldum râki' (Tevfik Fikret 2009: 271)."

bireysel bir tutum sergilese de son dönemlerde topluma, özellikle gençlere dönük metinler kaleme alır. Gençliği kendisine hedef kitle olarak seçen bu aydınlanma, oğlu Halûk'un etkisiyle, daha çok yarının insanlarına hitap eder. Bu yüzden Fikret hem edebiyat çevreleri hem de düşünce dünyasında Aydınlanmanın sembol isimlerinden biri olarak görülmüştür. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde, Niyazi Berkes de *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabında Fikret'i düşünce tarihinde daha çok ilerici ve aydınlanmacı bir tutum sergilemesiyle ele almışlardır. Bu anlamda "Fikret, onu sembol olarak benimseyenler tarafından Türkiye'de 'ilerici', akılcı, özgürlükçü bir geleneğin naif ve coşkun bir öncüsü sayılmış; muarızları ise şairi dine ve geleneğe hürmetsiz, kozmopolit, yabancılaşmış bir Batıcılığın sembolü olarak görmüştür" (Erbay 2001: 233).

Fransız edebiyatı ve düşüncesinden oldukça etkilenen bir şair olan Tevfik Fikret'in özellikle 1900'den sonra, başta *Sis* ve *Tarih-i Kadim* olmak üzere şiirlerinde dine karşı Fransız Aydınlanmacılarına yakın bir tutum içerisinde görülür. Fransız Aydınlanmacıları, her ne kadar farklı tavırlar söz konusu olsa da, "dinin kuramsal işleyişini toplumsal mutsuzluğun ana sebebi" olarak görme eğilimi içerisindeydiler (Çiğdem 2017: 42). Bu bağlamda Aydınlanma düşüncesinde, din ve tarih, geçmiş ve gelenek artık iftihar edilen birer anlatı olmaktan çıkarılır. Sabiha Serter, Fransız İhtilali'nin Fikret'in düşünce dünyasında büyük bir etkisi olduğunu söyler ki Aydınlanma düşüncesinin de Fransız devrimi üzerinde büyük etkisi olmuştur (Sertel, 1969, s. 177). Bundan dolayı Fikret'in düşüncesinin Aydınlanmacı filozofların fikirlerine yakın düştüğünü söylemek yanlış olmaz. Edebiyat ve düşünce tarihi kitaplarında Fikret, materyalist düşünce ile de bağdaştırılır. Şairin yaşadığı dönemde birçok düşünür ve edipte görülen materyalist tavrın yakıştırılması normaldir, ama bunun şairi tek başına tanımlamada eksik kalacağını da vurgulamak gerekir. Bu bir anlamda Aydınlanma düşüncesini materyalist düşünceye indirgeme tehlikesini barındırır. Şairin materyalist niteliğiyle ön plana çıkması onun dine karşı olan tutumundan kaynaklanır. Onu eleştirenler, özellikle onun dine olan bakışına vurgu yaparak materyalist yakıştırmasında bulunmuşlardır. Ne var ki Fikret, Aydınlanma ve modern toplumların prensipleri olduğu varsayılan hak, adalet, hümanizm, insan hakları, özgürlük, laiklik gibi pek çok konuyu şiirlerinde işlemiştir. Bu açıdan Aydınlanma düşüncesini oluşturan kelimeler ve kavramlar (literatür), onun özellikle bazı son dönem şiirlerinin anlam haritasını ortaya koymak açısından oldukça işlevsel olacaktır.

Türk edebiyatına Fikret'ten önce de Aydınlanma düşüncesini, bir şekilde şiirlerinde işleyen şairler olmuştur. Fikret gibi ateşli bir savunucusu olmamakla birlikte Sadullah Paşa da dünyada Aydınlanmanın ve tekniğin oluşturduğu yeni atmosferi betimleyen bir şiir kaleme alır. Sadullah Paşa, "Erişti evc-i kemâlâta nûr-i idrâkât" dizesiyle başladığı *Ondokuzuncu Asır* manzumesini "Zâman zâman-ı terakki cihân cihân-ı ulûm" dizeleriyle bitirir (Kaplan 2003: 70-72). Yine bu anlamda Şinasi'nin *Münacât*'ı da akla ve ispata göndermeleri olan bir şiirdir. Şinasi'nin bu şiirini "bilimsel bir amentü" olarak tanımlayan Hasan Akay, Sadullah Paşa'nın manzumesini ise *Münacât* ile *Halûk'un Âmentüsü* arasında bir geçiş metni olarak değerlendirir (Akay 1998: 54). Ancak Sadullah Paşa ve Şinasi'de Fikret'in şiirindeki gibi derli toplu bir Aydınlanma programından söz edilemez. Fikret özellikle *Halûk'un Âmentüsü* şiiriyle adeta bir Aydınlanma programı ortaya koyar. Bu anlamda *Hâlûk'un Âmentüsü*, Sadullah Paşa ve Şinasi'nin "bilimsel nitelikli amentüsünün" belli bir program hâline getirilmiş hâli gibidir (Akay

1998: 57). Aydınlanmanın edebî formu her ne kadar roman olarak ön plana çıksa da Fikret'in burada şiir üzerinden bir program yapmaya çalıştığı dikkatlerden kaçmaz (Çiğdem 2017).

Tevfik Fikret, *Halûk'un Defteri* kitabındaki Aydınlanmacı şiirlerden önce *Tarih-i Kadim* şiirini yazmıştır. Birçok eleştiri almasına sebep olan bu uzun şiirle onun "köhnemiş" olarak gördüğü zihniyetle bir hesaplaşma içerisine girdiği görülür. Bu, *Sis* başta olmak üzere birçok siyasî ve sosyal içerikli şiirin bir anlamda daha belirgin bir hâl almasıdır. Fikret, *Tarih-i Kadim*'in başlarında "Bize en doğru, en güzel örnek/Diye geçmiş zamânı göstererek/Gelecek günlerin geçen geceden farkı yok, hükmü yok zehâbı veren" dizeleriyle tasvir ettiği zihniyetle müthiş bir çekişme içerisine girer (Tevfik Fikret, 2019, s. 259). Tarihin savaşlardan, ölümlerden, kanlı ve vahşi hikâyelerden oluşan büyük bir anlatı olduğunu ve bu kanlı anlatının ise muzaffer bir eda ile hikâye edildiğini ileri sürer. Sabiha Sertel, özellikle *Tarih-i Kadim* üzerinden "Fikret, harplere son veren, hak, adalet ve eşitlik üzerine kurulmuş bir toplumu özlemektedir. Beklediği sabah, insanların birbirini ezmediği, efendisiz, kölesiz, harpsiz, barış içinde yaşayan bir insan toplumdur." sözlerine yer vererek, ondaki geçmişe, yani eski düzene karşı tepkisinin kaynağına işaret eder (Serter 1969: 165)." Bu anlamda şairin, tarihe ve dine karşı olan eleştiri ve 'hıncı', hayalindeki ideal düzene meydan vermediğini düşündüğü bir düzene (ancien régime) yataklık etmesinden kaynaklanır.

Aydınlanma

Aydınlanmaya düşüncesi (Alm. *Aufklärung*), (Frn. *Eclaircissement*, *Le siècle des Lumières*), (İng. *Enlightenment*) aydınlığa, ışığa, nura gönderme apar. Osmanlı Türkçesinde kullanılan münevver kelimesinin kökü de *nurdur* ve yine benzer duruma göndermede bulunur. Bu anlamda aydın sözcüğü, Avrupa dillerindekine benzer şekilde aydınlık ve ışık anlamları etrafında teşekkül etmiştir. Fikret'in şiirinde ışık ve aydınlık imasında bulunan kelimelerin genellikle Aydınlanma düşüncesinin yoğun işlendiği metinlerde görülmesi tesadüf değildir. Servet-i Fünûn'dan sonraki dönemlerde daha çok görülen bu durum, şairin *Halûk'un Defteri* kitabındaki şiirlerinde artmıştır. Bu anlamda *Tarih-i Kadim* ve *Sis* şiirlerinde karanlık bir havanın hâkim olduğu bir tablo çizilirken *Halûk'un Defteri*'nde yer alan şiirlerde bu karanlık manzaranın yerini daha ümitli ve aydınlık bir manzaraya bıraktığı görülür.

Fikret, "Bu memlekette de bir gün sabah olursa, Halûk" dizeleriyle başladığı *Sabah Olursa* şiirinde, "Tenevvür... Asrımızın işte rûh-ı âmâli" dizeleriyle çağımızın bir aydınlanma çağı olduğunu söyler (Tevfik Fikret 2019: 173). *Halûk'un Veda'sı* şiirinde ise oğlundan "bol bol ziyâ kucakla"yıp getirmesini tembihler (Tevfik Fikret 2017: 59). *Promete* şiirinde ateşi, aydınlığı getirmek için kendisini feda eden kahraman tipini (Prometheus) örnek olarak gösterir. Bu tarz metinlerde nur ve aydınlatma, cehaletin karanlığını giderecek aydınlık bir yarının icapları olarak betimlenir. Yine *Dârü'l-Mu'allimîn Marşı* şiirinde "meş'al-i irfân, nûr ordusu, pür-envâr; *Sabah Olursa* şiirinde "Ufukların ebedî iştiyakı var nûra. Tenevvür... Asrımızın işte rûh-ı âmâli"; *Tarih-i Kadim* şiirinde ise Şübhe, bir nûra doğru koşmaktadır; Hakkı tenvir ukûl için haktır" gibi ifadelere ve dizelere yer vermesi de Aydınlanma bağlamında değerlendirilebilecek bir vokabüler seçimidir. Bu şiirlerde tercih edilen kelimeler hem doğrudan ışığa, nura gönderme yaparlar hem de Aydınlanma düşüncesini akla getirecek metaforik bir anlam taşırlar. Zira

Aydınlanma ile birlikte “17. ve 18. yy’larda akıl, gücü, ışığı, aydınlığı temsil ederken; inanç, karanlığı, gölgeyi, körleşmeyi ve yanılmayı temsil” eder (Bozkurt 2013: 21). Fikret’in kelime tercihi de yine bu duruma paralel bir düşüncenin yansıması olarak okunabilir.

Rübab-ı Şikeste’nin ikinci baskısının (1909) başına koyduğu şu dizeler, Fikret’in Aydınlanmacı tutumunu özetler:

Kimseden ümmîd-i feyz etmem, dilenmem perr-ü-bâl
Kendi cevvim, kendi eflâkimde kendim tâirim,
İnhinâ tavk-ı esâretten girandır boynuma;
Fikri hür, irfanı hür, vicdânı hür bir şâirim. (Tevfik Fikret: 2019: 1)

Bu dizelerde, şair bir bakıma Kant’ın Aydınlanma tanımına yakın bir tavır sergiler. Kant, Aydınlanmayı kısaca “insanın kendi suçuyla düştüğü olgunlaşmamışlık durumundan” kurtulmak, aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmadan kullanma kararlılığı ve cesareti olarak tanımlar. Aydınlanmanın mottosu olan kendi başına bilme cesaretini, Kant Latince *Sapere aude* (Dare to be wise) ifadesiyle karşılar (Kant, 2009, s. 1). Fikret de kimseden bir şey ümit etmeden, dilenmeden kendi dünyasında ve *göğünde* kanat açar ve kendisini *fikri hür, vicdanı hür* bir şair olarak tanımlar. Bu durum, şair için kendi dünyasında kanatlanma cesaretidir. Kant aydınlanmamış bireyin içine düştüğü durumu “insanın kendi suçuyla düştüğü olgunlaşmama durumu” olarak betimlerken Fikret “Beşerin böyle dalâletleri var: Putunu kendi yapar, kendi tapar.” dizeleriyle dile getirir (Tevfik Fikret, 2019, s. 273). Her iki durumda da beşerin kendi suçu ve delaleti söz konusudur. Mehmet Kaplan, *Sis* şiirini yorumlarken Fikret’in kendi başına karar verme cesaretini “Allah’a inanan ve güvenen insan fikrine karşı, kendine ve tabiata inanan ve güvenen insan fikrini ortaya koydu. Ona göre istikbali yaratacak olan Halûk böyle bir tip olacaktı.” ifadeleriyle ortaya koyar (Kaplan 2003: 113).

Fikret, *Tarih-i Kadîm* şiirinde çizdiği karanlık tablonun arasında “Yetişir çizdiğin hutût-ı siyah/Biz sabâh isteriz sabâh; o uzun/Geceler nâ'imîne hayr olsun!” dizeleriyle aydınlık ve ışık istediğini dile getirir (Tevfik Fikret 2019: 262). Bu şiirden sonraki birçok metinde de bu aydınlık/ışık isteği açıkça görülür. *Halûk'un Vedâ'ı* şiirinde ise oğluna “Bize bol bol ziyâ kucakla, getir” tembihinde bulunur; hemen akabinde de “Düşmek etrafı görmemektir” dizeleriyle bir anlamda neden ışığa ihtiyaç olduğunu açıklar (Tevfik Fikret 2017: 59). Aydınlanmanın nuru, etrafını görememenin verdiği düşkünlüğe çare olacak yegâne eczadır. Bu yüzden, geleneksel anlatılarda olduğu gibi, kurtarıcı oğul motifi, arketipi ortaya çıkar. Ancak bu kurtarıcının uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıkması gerekir. Nitekim *Promete* şiirinin *Halûk'un Defteri* kitabında olması tesadüf olmasa gerek. Kurtarıcı oğul, Antik Yunan mitolojisindeki Prometheus gibi ateşi, ışığı kendi toplumuna ve insanlarına armağan edecektir. *Promete* şiirinde şair, muhatabına yani gençlere “Onlar niçin semâda, niçin ben çukurdayım” diye düşünmesini salık verir (Fikret 2017: 51). Bu muhatap da ülkesine hürriyeti, bilgiyi, tekniği, yani ışığı getirecek olan Halûk ve onun nezdinde gençliktir. Bu gençlik şiirleriyle yeni bir kahraman tipi tasavvur edilir.

Tarih-i Kadîm şiirinde, “Kahramanlık... Esâsı kan, vahşet/Beldeler çiğne, ordular mahvet/Kes, kopar, kır, sürükle, ez, yak, yık” dizeleriyle telin edilen kahramanın yerine kendini feda eden ve unutulmayı da göze alan bir yeni kahraman tipinden söz edilir (Tevfik Fikret 2019: 262). Şair bu yeni kahramandan, bolluk ve aydınlık arzusuyla yanıp tutuşan ve halkın geleceğinin meçhul elektrikçisi [Müştâk-ı feyz u nûr olan âtî-i milletin/Mechûl

elektrikçisi] olarak bahseder ve ondan tembelliği, miskinliği dağıtan, gideren, ruhu, benliği ve idraki bir parça besleyen, vücuda canlılık veren meyveleri bulup getirmesini ister (Tevfik Fikret, 2017, s. 51). Burada ülkenin geleceğini tesis edecek kahramanın bir elektrikçi olması yine doğrudan doğruya bir aydınlanma ve aydınlatma göstergesidir. Elektrik, burada, hem ışık hem de canlılık demektir. *Promete* şiirinden sonra *Halûk'un Vedâ'i* şiirindeyse şair, oğlunu, medeniyetin çalışma ve ihsan, vakar ve hürriyet dolu olan bir köşesine (İskoçya'ya) yolcu eder (Tevfik Fikret 2017: 53). Osmanlıyı ise kocamış, kurumaya yüz tutmuş, gövdesi hastalıkların ve kurtların istilasına uğramış koca bir çınara benzeten şair, oğlundan bu umutsuz mahali terk etmesini ve aydınlık bir kervan bulup katılmasını [Bir ziyâ kârbânı bul ve katıl] ister. Halûk, bu kervan ile düşünce dünyasında cevalan edecektir [Gez, dolaş kâinât-ı efkârı] (Tevfik Fikret 2017: 55-57). Sonuçta Halûk fen, sanat, itina, cesaret, ümit gibi memlekete lazım olan şeyleri, yani "bol bol ziyâ kucak"layıp getirecektir (Tevfik Fikret 2017: 59).

Kurtarıcı, aydınlatıcı aydın fikrinin yarattığı kahraman figür, aralarında Fikret'in de bulunduğu edipler üzerinden daha sonra Cumhuriyetin temel kurucu öğelerinden biri olacaktır. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde yazılan romanlara bakıldığında aydınlanma modelleri ve önerileri ile aydın kahramanların bir hayli fazla olduğu görülür. Fikret'in faydalı şeylerin Avrupa'da olacağını varsayması, Osmanlı-Türk Aydınlanmasının Batıyı kible olarak kabul etmesinin bir uzantısıdır. Genç Osmanlılar, Jön Türkler, İçtihatçılar ve Abdullah Cevdet, Beşir Fuat gibi isimler için Batı şüphe götürmez bir örnektir. Fikret'in oğlunu gönül rahatlığıyla Batıya göndermesi ve onun aydınlıkla döneceğine olan biraz da safiyane inancı Batıcıların Avrupa-merkezci söylemlerinin bir parçasıdır. Orhan Pamuk'un *Sessiz Ev* romanındaki Selahaddin Darvinoğlu karakterini de Batıcı düşüncenin uçlarda gezen aydın tipinin kurgusal dünyadaki temsili olması dolayısıyla burada anmak gerekir (Pamuk 2006).

Fikret, yine Hâluk ve gençliğe hitaben yazdığı *Sabah Olursa* şiirinde hayatı güneşe benzetip sabah olacağını, gecelerin/karanlığın sonsuza kadar sürmeyeceğini anlatır ve şu dizelere yer verir:

Siz, ey fezâ-yı ferdânın
Küçük güneşleri, artık birer birer uyanın!
Ufukların ebedî iştiyakı var nûra.
Tenevür... Asrımızın işte rûh-ı âmâli; (Tevfik Fikret 2019: 173)

Bu dizelerde, gençliğe seslenen şair, içinde buldukları asrın ruhunda aydınlatma olduğunu söyler. Bu aydınlanmayı sağlayacak olanlar da gençlerdir. Bu gençler, aydınlatmadan önce kuşkusuz kendileri aydınlanmışlardır. Geçmiş ve miadı dolanlar ise ölecektir, zira bu doğanın kanunudur. Çünkü miadı dolanlar ölmeden yeni fikirler ve filizler yeşermez. Tam da bu bağlamda Fikret, Darülfünun için yazdığı *Bir Güfte* şiirinde âdeta aydınlanmanın kısa bir programını verir. Karanlığı, cehaleti *lanet*lerken artık hakikat ve bilgi ışığının yükselmesinin elzem olduğunu dile getirir:

BİR GÜFTE

-Dârülfunûn marşı için-
Yükselmeli... Artık yetişir zillet ü zulmet;
Parlatmak her nâsiye bir neyyir-i fikret;

Cehl ölmeli, zulm ölmeli, hak bulmalı kuvvet;
Hakkın yüzü güldükçe gülümser beşeriyet...

Gafletlere, zilletlere, zulmetlere la'net;
Sen doğ bize, sen doğ bize, ey fecr-i hakikat!

Ey fecr-i hakikat, sana azdır bu tehassür;
Atî kılar ancak leme'âtınla tenevvür,
Gülsün beşeriyet, şu cehennemleri söndür;
Herkes ebedî neş'eli, herkes ebedî hür...

Şirretlere, zulmetlere, zilletlere lâ'net:
Sen doğ bize, sen doğ bize, ey fecr-i uhûvvet! (Tevfik Fikret 2019: 192)

Karanlık ve zilletin artık yettiğinin söylenmesiyle başlayan şiirde, düşünceyle doğacak hakikate ve fecrin aydınlığına gönderme vardır. Avrupa'nın Ortaçağ karanlığından çıkıp aydınlığa ulaşmasına benzer biçimde bir aydınlanmaya ulaşma arzusu söz konusudur. Kullanılan kelimeler arasında "zulmet-zillet" ile onların bir bakıma karşıtları olan "fecr-i hakikat, fikret, hür ve neşeli, doğmak, ati" gibi sözcüklerin olması kelime ve kavram tercihinin karanlık/cehalet karşısında konumlanan bir aydınlanma düşüncesi etrafında oluştuğunu gösterir.

Akıl/Bilim

Akıl Aydınlanma düşüncesinde, devralınan bir miras olmaktan çok kazanım olarak görülür. "Akıl hakikatin zihinde madeni paralar gibi basılıp depolandığı bir hazine değildir, daha ziyade gerçekliği tespit eden ve keşfeden orijinal entelektüel bir güçtür... Bütün on dokuzuncu yüzyıl, akılı bu bağlamda anlar; yani akılı bir bilgi, prensipler ve gerçeklikler uzviyeti olarak değil; fakat bir tür enerji, yalnızca faal ve etkin olduğunda tam olarak anlaşılabilir bir güç olarak anlarlar. Aklın ne olduğu, ne yapabildiği ile ilgilidir; akıl, sonuçlar ile değil ancak fonksiyonu ile bilinir (Cassier 1951: 13)." Montesquieu "ruhumuz düşünmek için yapılmıştır, yani algılamak için" sözleriyle durumu özetler. Teolojik ve dogmatik yaklaşımların yasa dışı gördüğü, entelektüel kibir olarak damgaladığı bilgiye duyulan arzunun (libido sciendi) artık ruhun elzem bir niteliği olduğu söylenir ve doğuştan gelen bir hak olarak yeniden tanzim edilir (Cassier 1951: 14)." Fikret de bu anlamda akla iman etmiş bir şairdir. Şiirinde yarattığı personalar da yine akla olan inançlarını dile getirirler. *İnanmak İhtiyacı* (1897) başlıklı şiirde bir inanma ihtiyacından, içine düştüğü şüphe ve karanlıktan kendisini kurtaracak bir nura duyduğu gereksinimden bahseden şair, *Halûk'un Âmentüsü* (1911) şiirinde ise neye inandığını bulmuş gibidir. Onun inandığı Aydınlanma düşüncesinin de ilkeleri olan akıl, bilim, aydınlanma, hümanizm, evrensellik, adalet gibi temelde yine akla dayanan değerler manzumesidir. Bu anlamda, o da Aydınlanmacılar gibi aklın batılı imha edeceğine inanır:

Aklın, o büyük sâhirin i'cazı önünde
Bâtil geçecek yerlere hüsrânla, inandım. (Tevfik Fikret 2017: 49)

Aklı kutsamaya varan tutumu, şairin tezat oluşturacak bir biçimde onu sihir yapan bir unsur olarak ele almasına sebep olur. Ancak burada Aydınlanmanın “büyüden arınmış bir dünya” yaratma düşüncesi vardır (Todorov 2019: 10). Bu durum, Musa peygamber anlatısında, yılanı dönüştüren asa hikâyesine benzer. Buna göre Firavun’un sihirbazları asalarını sihir marifetiyle yılanı dönüştürürler. Musa peygamber de asasını yere atar, devasa bir yılan ortaya çıkar ve sihirbazların yılanlarını yutar. Musa peygamberin amacı sihir yapmak değil, gerçeği ortaya koymaktır. Fikret’in şiirinde de akıl, batılın ürettiği bütün illüzyonları, aldatmacaları yutacak ve ortadan kaldıracaktır. Bir anlamda akıl sihir bozucu bir sihir gibidir. Mucizevi bir iş yaparak sihir kabilindeki kudretini gösterecektir. Dolayısıyla şiirde *sâhir* kelimesinin aklın ve bilimin insanları hayretler içerisinde bırakacak mucizevi işler yapacağı anlamında kullanıldığı açıktır. Nitekim “o büyük sâhirin i’cazı” ifadesinde, akıl kelimesiyle birlikte kullanılan *i’caz* sözcüğü Kubbealtı Lügata göre “benzerini yapmada herkesi acze düşürmek” anlamını da taşır (Kubbealtı Lügat).

Tevfik Fikret’in şiirinde aydınlığı getirecek en önemli öğe aklın marifetiyle ortaya çıkacak olan pozitif bilimdir. Onun, çağının birçok pozitivist aydınında görüldüğü gibi, bilime iman ettiği söylenebilir. Oğlu Halûk’a ve gençlere Batının bilim ve tekniğini almalarını söyleyen şair, “*Promete* şiirinde de, Yunan mitoloji kahramanını ilim ve irfanla aydınlanan gençliğe örnek olarak takdim etmekte, Prometheus’un Zeus’un elinden ateşi çalarak insanlığa sunması gibi, gelecek neslin de fen ve akıl sayesinde memleketin gelişmesini sağlayacağına inanmaktadır” (Erbay 2001: 232). *Bir Güfte* şiirinde ise “Cehl ölmeli, zulm ölmeli, hak bulmalı kuvvet” gibi haksızlığın cehaletin sonucu olduğu anlamına gelebilecek bir dize vardır (Tevfik Fikret 2019: 192). Bilimsel gelişmeler insanlığın önündeki cehalet ve karanlığın bertaraf olmasını sağlayacaktır. Bu düşünce biçimi, aydınlanmanın ve bilimin insanlığa nihai huzuru vereceği düşüncesiyle uyumludur. Bu tarz bir düşünce daha sonra eleştirilmiştir. Akıl ve bilimin insana ebedî huzuru vereceği düşüncesinin iflas ettiğini ileri süren Aydınlanma ve modernizm eleştirisi içeren hareketler ortaya çıkmıştır.

Aydınlanma düşünürleri, tabiatı bilginin keşfedilmesi gereken bir kaynağı olarak görürler. Fikret de *Tarih-i Kadim’e Zeyl* şiirinde, “Enbiyâdan yaşarım müstağni/Bir örümcek götürür Hakka beni/Kitabım sahn-ı tabîat kitabı” dizeleriyle benzer bir tavır sergiler (Tevfik Fikret 2019: 274). Bir örümceğin bile hakka götürmesi ve tabiat sahnesinin kitap olarak kabul edilmesi, bilginin artık enbiyadan gelen nakli ve metafizik bilgi olmadığı; gözle görülen, işitilen ve deneyimlenebilen bir dünyada olduğuna gönderme yapar. Şair artık gerçekliği ötelede (metafizik) değil, kendi çevresinde aramaktadır. Bir örümceğin hakka yani gerçekliğe ulaştırması, Aydınlanma düşüncesinin deneyimci filozoflarından alınan tümevarımcı (induction) yaklaşımı çağırıştırır. Nitekim aynı şiirde şair, “Düşünüp yapmak ayınimdir” dizelerinde, bir şeyi düşünerek yapmayı bir ayin olarak görür (Fikret 2019: 274). Modern düşüncenin kurucu figürlerinden Descartes “düşünüyorum o halde varım” sözleriyle metodik şüphenin formülünü vermiş ve insanın kendi düşüncesinden kuşku duyamayacağı, dolayısıyla düşünmenin varlığın kanıtı olacağını ileri sürmüştür. Fikret de *Tarih-i Kadim* şiirinde “Şübhe, bir nûra doğru koşmaktır/Hakki tenvir ukûl için haktır.” dizeleriyle şüphenin gerçekliği aydınlatmak için gerekli bir yöntem olduğuna dair düşünceyi işler (Tevfik Fikret, 2019, s. 268). Buna göre şüphe, aydınlığa koşmak; akıl ise gerçeklik ve aydınlanma

çin esas olan araçtır. Dolayısıyla şüphe, imanı sarsan bir unsur olarak görülmekten çıkar ve Descartes'te olduğu gibi bir metot hâline gelir.

İlerleme Fikri

Halûk'un Vedâ'ı şiirinde, Fikret, oğlu Halûk'a düşünce dünyasında gezmesini söyledikten sonra motto mahiyetindeki "Dâima önde, dâima yukarı!" dizelerine yer verir (Tevfik Fikret 2017: 57). Onda geri dönüş, rücuca yer yoktur. Fikret'e göre milletin umudu olan Halûk yani gençlik daima ilerleme içerisinde olmalıdır. İlerleme fikri, aydınlanma düşüncesinin temel düsturlarındandır. Bu anlamda, fikir özgürlüğü ve vatandaş olma hakkını da ihtiva eden "aydınlanma ilerleme fikrini şiddetle teşvik eden bir entelektüel ve kültürel harekettir" (Niiniluoto, 2011, s. 97-98). Fikret'in şiirinde de ilerleme fikri, düşünce özgürlüğü ve dünya vatandaşı olmakla mümkündür. O yüzden de Halûk, bunu yerine getirebilecek meziyetleri kazanabileceği bir yolcuğa çıkacaktır. Yolculuk hem bir metafor, hem de gerçek bir hadise. Fikret, oğlunun gerçek yolculuğunu şiirinde güçlü bir metafor olarak kullanır. Yolculuk metaforunun romandaki karşılığı oluşum/tekâmül (*bildung*) olmuştur. Nitekim *Bildungsroman*'ın ortaya çıkışı Aydınlanma dönemi ile (Goethe-*Wilhelm Meister'in Çıraklık Yılları*) yakın tarihlere düşer. Aydınlanma düşüncesinin büyük ediplerinden olan Goethe, başyapıtı *Faust*'da aydınının bu anlamda trajedisini işler. Halûk da çıkacağı yolculukla ilerleyecek, olgunlaşacak ve halkına Aydınlanmanın faziletlerini alıp getirecektir. Tam da bu bağlamda, *Halûk'un Âmentüsü* şiirinde, insanın yaradılışında olan bir olgunlaşma, dolayısıyla bir gelişme ve ilerleme temayülü olduğuna dair dizeler vardır:

Fitrat'ta tekâmül ezelîdir; bu kemâle

Tevrat ile, İncil ile, Kur'ânla inandım. (Tevfik Fikret 2017: 47)

Bu beytin ilk dizesinde, insanın doğasında tekâmülün olduğuna dair bir gönderme söz konusudur. İbrahîmî dinlerin üç kutsal kitabının (Tevrat-İncil-Kuran) kronolojik bir sırayla anılması da yine bir süreç (proses) iması barındırır. Fikret'in en azından dinin müesses nizamını inanmadığı şiirlerinden anlaşılmaktadır. Buna rağmen kutsal kitaplar üzerinden bir süreci dillendirmesinin sebebi, bir tezat teşkil etmekle birlikte, bir bakıma oluşum ve olgunlaşma ya da bir evrim sürecine dair bir ima barındırır. Burada, pozitivist insanlık dini olarak ikame etmek isteyen Auguste Comte ve onun ilerleme fikrinden söz etmek gerekir. Osmanlı düşünürleri üzerinde etkisi olan bu sosyoloğun kavram ve vokabüleri Fikret'in şiirinde de yansımaları bulmuş gibidir. Comte, Mustafa Reşit Paşa'ya bir mektup yazarak onu pozitivistliğe davet eder. Comte, insanın çocukluk, erginlik ve olgunluk dönemleri gibi ortaya koyduğu üç hâl yasası yani teolojik evre, metafizik evre, pozitif evre Fikret'in şiirlerinde kendisini hissettirir. Buna göre ilk iki evre geçilmiş, metafizik ve teolojinin yerini ise onların daha olgun bir biçimi olan pozitif evre almıştır.³ Bu, doğada bir yasa gibi olan ilerleme ve olgunlaşmadır. Fikret de bu insanlık dininin

³ Comte rejim değişikliklerin (altı farklı rejim) ve siyasal çalkantıların yoğun olduğu bir dönemin Fransa'sında yaşamış ve pozitivistliğin bir çözüm olacağına inanmıştır. Comte entelektüel ilerleme ve birlik ile sosyal ve siyasal yapıyı değiştirmek ve sağlamlaştırmak ister. Comte'a göre "her bir bilgi branşımız, insan zihninin doğasından dolayı, mutlaka üç farklı teorik aşamadan başarılı bir şekilde geçmek zorundadır: teolojik ya da fiktif aşama; metafizik ya da soyut aşama; nihayet bilimsel ya da pozitif aşama (Pickering, 1993, s. 201)." Fikret'in de II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki macerası ve rejim

yasası olan olgunlaşmaya, evrime ve ilerlemeye iman eder. *Halûk'un Âmentüsü* şiirinde zikredilen imanın esaslarından çok İslamiyet'in değil, daha çok pozitivizm dininin ve ilmihalinin esaslarıdır. Dolayısıyla Fikret, Comte'un bahsettiği "cihanşumul dinin" amentüsünü yazmıştır, denilebilir. *Tarih-i Kadîm'e Zeyl*'de geçen "Düşünüp işlemek ayînimdir/Yaşamak dîni benim dinimdir/Mü'minin: varlığa imanım var" dizeleriyle amentüsünü yazdığı dinin esasından bahseden şair, nihayet "Dîn-i hak bence, bugün dîn-i hayat!" diyerek kendisinin dine ve hayata bakışını özetler (Tevfik Fikret 2019: 274).

İlerleme fikri, Fikret'te gelecek ve yarına bakışı da etkiler. Bu anlamda *Ferdâ* (Yarın) şiiri, "Ferdâ senin; senin bu teceddüt, bu inkılâb..." dizeleriyle başlar (Tevfik Fikret 2017: 101). Çünkü geçmiş meşakkatlerle doludur, "mâzî-i pür-mihen"dir. Gençliği ve yarını asıl gayesi olarak belirleyen şair, gençleri ise hayatın gülüşler doğuran fecri olarak betimler. Bu fecir (gençlik) ufka doğduğu zaman, mihnetler dolu geçmiş (mâzî-i pür-mihen) sonsuza kadar sönecektir. Gençliğin güneşi, aydınlığı mazinin karanlığını, zulmetini yok edecektir. Gelecek ve gençlik, ışık/güneş ve aydınlıkla geçmiş ise karanlık ile özdeşleştirilmiştir. O yüzden de geçmişe dönmek gibi bir ihtimal olmayacağına göre, ilerlemek kaçınılmazdır, hatta bir kanun hükmündedir. Bu doğal, kaçınılmaz hükümden dolayı ülkenin geleceği gençlerin elindedir:

Gençler, bütün ümîd-i vatan, şimdi sizdedir:

Her şey sizin, vatan da sizin, her şeref sizin; (Tevfik Fikret 2017: 103)

Aynı şiirin ilerleyen dizelerinde şair, kalıcı olanın gençlik değil, yarın olduğu mealinde ifadeler kullanır. Buna göre, yarın gençliğe verilmiş bir emanettir (Tevfik Fikret 2017: 103). Şair daha sonra nasıl ki bugünün genci, geçmişe kuşku dolu bir şekilde bakıyorsa yarının gençleri de onlara aynı şekilde, bir geçmiş olarak bakacaklar anlamında dizeler yazar. Yani ilerleme gençlikle bâki iken gençlik de ilerleme ile vakidir. Nitekim takip eden dizelerde şair, gençlere şimşeklerin bol olduğu bir çağın çocukları olduğunu ve her yıldırımında bir gecenin, gölgenin devrildiğini; hayatın yükseldiğini ve terakki etiğini ifade eder ve nihayet ilerleme fikrinin kanun hükmünde olduğunu ima eden şu dize gelir: "Yükselmeyen düşer: Ya terakkî, ya intihât!" (Tevfik Fikret 2017: 105). İlerleme olmadığı zaman gerileme ve çürüme kaçınılmazdır. Aydınlanmacıların tabiatıta, sürekli bir değişim, evrim ve ilerleme olduğuna dair düşüncesi, Fikret'in bu dizelerinde temel kurucu bir unsur olarak göze çarpar.

Hakikat-Adalet

Tanzimat döneminde, Şinasi ve Namık Kemal gibi şairlerle, Türk şiirine modern anlamda adalet, hak ve hukuk gibi kavramlar girer. Özellikle Şinasi'de belirgin bir kanun fikri vardır. Bu anlamda onun "Bildirir sultana haddini senin kanun" dizelerini hatırlatmak gerekir. Fikret, *Tarih-i Kadîm* şiirinde, tarih boyunca haksızlığın hüküm sürdüğünü ileri süren şu dizeleri yazar:

değişikliklerinden edindiği tecrübe, siyasi irade ile ülkenin düzelmeyeceği, dolayısıyla aydın bir neslin oluşturacağı yeni bir sosyal ve siyasal düzenle ile ancak mutlu ve huzurlu bir ortamın yakalanabileceğidir. Bu bağlamda, Comte ile Fikret arasında düşünce yakınlığının yanında siyasal çalkantıların olduğu dönemlerde yaşamaları bakımından bir benzerlik olduğu söylenebilir.

Sonra artık alay alay üserâ...
 Mutlaka bir muzaffer, on mağlûb;
 Çiğneyen haklı, çiğnenen mâ'yûb.
 Kahra alkış, gurûra secde: kerem (Tevfik Fikret 2019: 261)

Aynı şiirde, şair “Fikre artık yeter tahakkümünüz/Yaşanır pek güzel tegallübsüz” dizeleriyle barış içerisinde yaşanabileceğini dile getirir (Fikret 2019, s. 264). *Tarih-i Kadîm* şiirinde şair eski düzeni, genellikle *Halûk'un Defteri* şiirlerinde olumsuz ve köhnemiş gördüğü zihniyet ve sistemi özetler. Güçlünün haklı, ezilenin mağlup olmaya yazgılı olduğu bu düzenin anti-tezini Fikret, *Halûk'un Âmentüsü* şiirinde işler.⁴ Hak ve hukuka büyük bir kıymet atfederek batılın bir şekilde yerini hakka bırakacağını dillendirir:

Zulmet sönecek, parlayacak hakk-ı dirahşân
 Bâtil geçecek yerlere hüsrânla, inandım. (Tevfik Fikret 2017: 49)

Halûk'un Vedâ'ı şiirinde ise şair inkılap ordusunda çarpışacak kahramanın öğreneceği ilkeyi “kuvvet=hak” şeklinde kurgular (Tevfik Fikret 2017: 67). Şiirin devamında yine hakkın ışığa benzetildiği ve parlayacağı anlatılır. Aydınlanmanın mütemmim cüzlerinden olan doğruluk ve adalet ışıkla, aydınlıkla özdeşleştirilir. Adaletsizlik ve zulüm karanlıkla (zulmet); hak ve adalet ise aydınlık (şule, drahşan) ile temsil edilir. *Bir Güfte* şiirinde yine “Gafletlere, zilletlere, zulmetlere la'net/Sen doğ bize, sen doğ bize, ey fecr-i hakikat!” dizeleriyle hak ve hakikat güneş ışığına benzetilir (Tevfik Fikret 2019: 192).

Hümanizm ve Evrensellik

Aydınlanmacılar deizme (deism) eğilim gösterirler, dinî kurumlar ve mezhepleri zararlı görürler, insanların farklılıklarını değil, ortak özelliklerini bulmaya çalışırlar (Bozkurt 2013: 23). Tevfik Fikret de şiirlerinde buna benzer bir tutumu benimser. Fikret'in öncülleri arasında sayabileceğimiz Şinasi de deist bir tavır sergiler. İlk kez bir divanda (divançe) peygamberin ismi geçmez, ona bir kaside yazılmaz.⁵ Şinasi'ye göre varlığı anlamak için aklını kullanan aydın insana gerek vardır. Bu yüzen de Reşit Paşa'ya “medeniyet resulü” demeyi çok da şaşılacak bir iş olarak görmeyen şair, bazı kasidelerinde “medeniyetten bir din gibi bahseder” (Tanpınar 1997: 200). Bu durumun Fikret'in şiirlerinde daha da belirgin bir hâl aldığı görülür. Şinasi dine karşı doğrudan cephe almaz. Ancak Fikret bunu, doğrudan doğruya yapar. Bu da onu edebiyat tarihinin en çok tartışılan isimleri arasına taşır. Tevfik Fikret, dinle ve gelenekle arasına mesafe koyunca hümanizm ve evrenselliği ilke olarak benimsediğine dair dizeler yazar. *Halûk'un Âmentüsü* şiirinde geçen dizeler, buna örnek verilebilir:

⁴ *Tarih-i Kadim* şiirinde Fikret'in eleştirdiği, güçlünün zayıfı ezmesine dayanan adalet algısı şu şekilde anlatılır: “Doğruluk dilde yok dudaklarda/Hayr ayaklarda, şer kucaqlarda/Bir hakikat: Hakikat-i zencîr/Bir belâgat: Belâgat-i şemşîr/Hakk kavinin demek, şerîrindir/En celi hikmet: Ezmeyen ezilir! (Fikret, Rübâb-ı Şikeste, 2019, s. 261).”

⁵ “Münâcât'ta bir nevi Voltaire tesiri bulmamak imkânsızdır” diyen Tanpınar, “Şinasi'in divanında Peygamber'e hiç tesadüf edilmemesine” dikkatleri çekerek bu durumun gelenekten ayrılması üzerinde durur (Tanpınar 1997: 205).

Toprak vatanım nev-i beşer milletim... İnsan

İnsan olur ancak buna iz'ânla anladım. (Tevfik Fikret 2017: 49)

Tarih-i Kadim ve *Tarih-i Kadim'e Zeyl* şiirlerinde dinlerin insanlar arasında ayrımlara ve savaşlara sebep olduğunu ileri süren Fikret, bu tarz dizelerde birleştirici olduğuna inandığı insanî ilkeleri ortaya koyar. *Halûk'un Âmentüsü* şiirinin ilk beytinde vidanla yani bir tür bilinçle inanan şair, hümanizm ile ilgili olan bu dizede ise *izan* yani anlama yeteneği ile inanır. Şair bütün yeryüzünün vatani, bütün insanların milleti olduğuna ve ortak bir yaşamın ise ancak izanla, yani anlayışlı olmakla mümkün olacağına inanır. Aydınlanma düşüncesinin evrenselci ve hümanist tutumunu veciz bir şekilde şiirleştirir. Bu dizelerin benzerini daha önce Şinasi; "Milletim nev-i beser, vatanım ruy-i zemin" şeklinde dile getirmiştir. Tanpınar, bu dizenin Victor Hugo'nun *Les Burgraves* isimli piyesinin sonunda geçen "Avoir pour patrie le monde et pour nation l'humanité" ifadesinin bir tür tercümesi olduğunu söyler (Tanpınar 1997: 188). Bu dize, her iki şairde de kendi ideallerini anlatmak adına etkiler bırakmış gibidir.

Fikret, hümanizm ve evrensellik konusunda kendisine gelecek eleştirileri de göğüslemeye hazırdır. Bu bağlamda "Ebnâ-yı beşer birbirinin kardeşi... Hülyâ!/Olsun, ben o hülyaya da bin cânla inandım." dizelerini yazar (Tevfik Fikret 2017: 47). Bu dizelerle şair, velev ki gerçekleşmesi mümkün olmayan bir hayal bile olsa hümanist bakış açısına sonuna kadar, bin canla, inandığını söyler. Nitekim Şerif Mardin, "Türkiye'de Batı'nın, mevhum da olsa 'insancı' zihniyetini alarak anlamaya çalışmış olan kimseler azdır. Aralarında başta şair Tevfik Fikret'i saymak gerekir." sözleriyle şairdeki bu tutumun altını çizer (Mardin 2018: 17)."

Özgürlük

Tevfik Fikret, şiirlerinde hürriyet konusunu çokça dile getirir. Hürriyet kavramı özellikle Namık Kemal ile birlikte şiire girmiştir. Osmanlı şiirine Fransız İnkılabından gelen bu kavramların asıl kaynaklarından biri Aydınlanma düşüncesidir. Fikret kendisine devreden bu mirası şiirlerinden işler. *Kitâbe* başlıklı şiirde, "takdis-i hürriyet ibadettir" ifadeleri onun bu kavrama ne kadar önem verdiğini gösterir:

"Bu hey'et şanlı bir timsâlidir hürriyetin, takdîs!

Yaşar her ferd için, takdîs-i hürriyyet ibadettir" (Tevfik Fikret 2019: 194)

Bu dizeler, Fikret'in *yaşamak dininin* ritüellerinden birini anlatır. Onun yeni inancı insanın yeryüzündeki yaşamına yöneliktir. Nitekim, *Dârü'l-Mu'allimîn Marşı*'nda "Fikir ordusuyuz, meş'al-i irfânla mücehhez; Âyât-ı hakikat okunur râyetimizde" dizelerindeki hakikat ayetleri ibaresi de benzer bir duruma matuftur (Tevfik Fikret 2019: 193). Dinî kavramlar, bu şiirlerde Aydınlanma düşüncesinin seküler âmentüsünü oluşturur. Fikret edebî anlamda, dinî kavramlardan ve literatürden istifade eder. Ancak vurgulamak istediği şey dünyevî bir yaşam ve insanlara armağan edilecek bir *yeryüzü cennetidir*. Bu ise ancak özgürlükle mümkün olacaktır. Bu anlamda;

Kollar ve yumruklar çözülp bağlanacak hep

Yumruklar ona zincir-i hurûşânla, inandım. (Tevfik Fikret 2017: 49)

dizelerinde şair, kolların ve boyunların çözüleceğini ve yumrukların da bağlanacağına inanır. Zira ideal yaşamın gerçekleşmesi için gerekli olan şartlardan biri olan özgürlük olmadan Aydınlanma programı eksik kalır.

Fikret, *Tarih-i Kadîm* şiirinde gerçek özgürlüğün “savaşın, istilanın, tasallut ve saltanatın, rab ve kulun” olmadığı bir ortamda mümkün olacağına dair ütopyik sayılabilecek bir tablo çizer:

İşte hürriyet-i hakikiyye:

Ne muhârib, ne harb ü istilâ;

Ne tasallut, ne saltanat, ne şeka;

Ne şikâyet, ne kahr-ı istibdâd;

Ben benim, sen de sen, ne rab, ne ibâd! (Tevfik Fikret 2019: 264)

Bu şiirde, şair, Aydınlanma düşüncesinin bütün insanları metafizik, din ve dinin yeryüzünde yetkili kıldığı iktidarlara karşı tavrını benimsemiş izlenimi verir. Dinî iktidarların, hükmetme gücünü Tanrıdan aldıklarına dair söylemine bir gönderme ve karşı çıkış kendisini açık bir şekilde gösterir. Bu anlamda Aydınlanma düşüncesinin de özgürlük vurgusu, en fazla dini otoritelere karşı olmuştur. Dolayısıyla modern öncesi dönemlerde, iktidarların güçlerini dinî otoritelerin izniyle aldıkları olgusu göz önünde bulundurulursa özgürlüğün dinle olan ilişkisi daha iyi anlaşılır.

Vicdan

Hem Aydınlanma düşüncesinde hem Fikret’in şiirlerinde vicdan dinin yerine geçen, inancın yerini alan bir değer olarak ön plana çıkar:

Bir kudret-i külliye var ulvî ve münezzehe,

Kudsî ve muallâ, ona vicdanla inandım. (Tevfik Fikret 2017: 47)

Şair, vicdanla iman eder; fakat buradaki Tanrısal ya da dinî anlamda bir iman değildir.⁶ Vicdanla iman, tevarüs edilmiş değil; edinilmiş olan yani sorumluluğunun bilincinde olan bir inanma biçimidir.⁷ Fikret’in amentüsü bu

⁶ Mehmet Kaplan, Mustafa Reşit Paşa’nın ilk örneklerinden olduğu “yeni aydın tipi”nden bahsederken bu yeni aydının manevi yönüne vurgu yapar ve onun maneviyatını Tanrıdan almadığını söyler. Fikret’i de dâhil edebileceğimiz bu yeni aydın, maneviyatını Tanrıdan değil; daha ziyade akıldan, vicdandan ve hürriyet duygusundan alır: Tanzimat’tan sonra yetişen bu “yeni aydın tipi”nde toplum içinde oynadığı rol bakımından, ulema ve veli tipine yaklaşır. O da “maddi iktidar” a karşı, sınırlandırıcı, aydınlatıcı, tenkit edici bir rol oynar. Fakat, o, manevi gücünü insanları aşan Tanrı’dan değil, doğrudan doğruya kendisinde bulunan manevi güçten, “akıl”dan, “hürriyet” duygusundan ve “vicdan”ından alır (Kaplan 2006: 319).

⁷ Rıza Tevfik, Tevfik Fikret ile ilgili eserinde, şairin sanat anlayışını sübjektivist tutumla izah etmeye çalışır, sözü vicdan ve inanmak meselesine getirerek onun vicdanı ile inandığını, bu konuda Descartes ile benzerlik gösterdiğini, şüphenin kucağına düşüp bir pesimist septik olmaktan metodik şüphe marifetiyle kurtulduğunu yazar. Burada her ne kadar *Halûk’un Âmentüsü* şiiri özelinde söylenmemiş olsalar da bu sözlerde vicdan, inanmak ve düşünce arasında kurulan ilişki önemlidir: “Ma’lumdur ki felsefede sübjektivizmin müessisi Descartes’in şekk usulü (La doute méthodique) diye vaz’ettiği usul (méthode) bu idi. Bu feylesof-ı müceddid, evvel-emirde her şeyden iştibah edebilmiş ve nihayet kendi benliğine, yani vicdanına inanmakla Reybilik (Scepticisme) uçurumuna düşmekten kendini kurtarmıştı. “Düşünüyorum; öyle ise varım” (cogito erge sum=Je pense donc je suis) düsturu ile bu felsefenin temel taşını vaz’etmiştir. Fikret dahi tıpkı Descartes gibi –evvelâ her şeyden şüphe ediyor; ve şüpheden müteneffir olup korktuğu için âlem-i âfâkiden çekiliyor, kendi vicdanına toplanıyor (il se recueille). Vicdanında bir “inanmak ihtiyacı” hissediyor ki mevcudiyet-i zâtiyesinin zımân-ı kavisidir. Binâenaleyh Fikret’in düsturu “İnanıyorum, öyleyse varım”=(credo ergo sum) cümlesiyle sâdikâne edâ edilebilir” (Rıza Tevfik, 2005, s. 79).

anlamda bir tür dünyevî, karşı-amentü niteliği taşır. Vicdan, özgürlük ve hak ile birlikte Aydınlanmanın en önemli değerlerinden biri olur. Vicdan, Rousseau ve Kant (ahlak yasası) ile birlikte hem düşünce tarihinin hem de Aydınlanma düşüncesinin temel değerlerinden biri haline gelir. “Kant insanı insan yapan, onu diğer varlıklardan ayıran gerçek insanî özelliğın onun akli, saf akli olduğunu düşünür. Ahlak değerlerinin kaynağı insan akli veya akıllı insandır ve bu akıl insanda ahlakî planda kendisini vicdan olarak ortaya koyar” (Arslan 2011). Dostoyevski, meşhur *Suç ve Ceza* romanında vicdan meselesini dünyaya mal edecek bir biçimde işler. Bu anlamda modernizm ve Aydınlanma düşüncesinde imanın yerini vicdan, yani etik değerler alır. Fikret’in yaşamını inceleyenler, onun ahlaki bakımdan oldukça titiz biri olduğunu altını çizerler. Dolayısıyla onun bu düşünce biçimini metinlerinde işlemekle kalmadığı, hayatına da yansıttığı söylenebilir.

Xie Wenyu, Descartes’in ‘cogito’sunun Luther’in vicdan kavramının epistemolojik bir dönüştürümü olduğunu ve vicdanın Tanrı’yı bir idea, en yüksek mükemmellik olarak ele alan epistemolojik bir varlığa, yani bir düşünme öznesine (the cogito) dönüştürdüğünü söyler (Wenyu 2009: 12). Bu yorum ile Fikret’in dizelerinde vicdanın ‘büyük ve ulvi bir güç’ olmasına inanması arasında paralellikler görülmektedir. Burada vicdanla ile bilinç arasındaki ilişkiye etimolojik olarak da dikkat çekmek gerekir. *Conscience* sözcüğü Fransızca ve İngilizce’de hem vicdan hem de bilinç anlamına gelmektedir. Bu anlamda vicdan, bir bakıma bilginin kaynağı olarak bilinçle birlikte epistemolojik olarak ele alınmış gibidir. Fikret’in iyi Fransızca bilen biri olarak *conscience* kelimesinin hem bilinç hem de vicdan anlamına geldiğini bildiğini göz önünde bulundurmamız gerekir. *Conscience* sahibi olmak (avoir conscience de) farkında olmak, yani iyi ile kötüyü bilgi marifetiyle birbirinde ayırmak anlamına gelir. *Kubbealtı Lügat*’te vicdan kelimesi “İnsanda iyiyi kötüyü ayırt eden, iyilikten huzur, kötülükten azap duymasına yol açan, davranışları hakkında âdil bir yargıya iten duygu” olarak verilir (Kubbealtı Lügat). Bu anlamda iyi ile kötüyü ayırt etmek, bir bilinç durumudur ve belirli bir bilgiyi gerektirir. Sokrates, kimsenin bilerek kötülük yapmayacağını, erdemin bilgi olduğunu söylemiştir. Şinasi, bu durumu “Ziya-yı akl ile tefrik-i hüsn ü kubh olunur” dizesiyle dile getirir (Şinasi 2005: 10). Bedia Akarsu ise *Felsefe Terimleri Sözlüğü*’nde vicdan kavramını “törel bilinç” olarak karşılar (Akarsu 1975: 233). Dolayısıyla bu bilgiler Fikret’in ‘vicdanla inanması’ bilinçle, akılla yani farkında olarak inandığını dile getirmeye çalıştığı yorumunu mümkün kılar. Bu anlamda yine *Tarih-i Kadîm’e Zeyl* şiirinde şair, eski inanma biçimini reddeden dizelere yer verir. Daha sonra da kendisinin yaratılışa kul olduğunu ve buna vicdanıyla secde ettiğini söyler:

Kendimi hilkâte âbid bilirim

Gökte binlerce mesâcid görürüm

Onda vicdânımı sâcid görürüm (Tevfik Fikret 2019: 273)

Burada artık yaratılmışlar, tabiat, gökyüzü gibi görülebilen fenomenler âlemine vicdanla iman vardır. Gözüyle gördüğüne, akli ve vicdanıyla ayırt edebildiği dünyevî şeylere iman eden Fikret, dinlerin metafizik inançları yerine bu Aydınlanmacı ve pozitivist tavrı koyar.

Ben ne ma'bûd, ne mu'bid bilirim,

Kendimi hilkâte âbid bilirim.

Gökte binlerce mesâcid görürüm,

Onda vicdânımı sâcid görürüm.

Bu sücûd işte benim tââtım,

Bu ibadette geçer saatim. (Tevfik Fikret 2019: 273)

Dolayısıyla o, artık doğa ve tabiata bilinci ve vicdanı ile iman etmeyi dile getirir. Bu inanma biçimi, metafizik olmaktan ziyade dünyevî unsurlara dayanır.

Sekülerlik

Aydınlanma düşüncesinin temelinde eleştiri vardır, özellikle de din eleştirisi. Ernst Cassirer, Aydınlanma çağının genel karakterinin açık bir biçimde dine karşı eleştiri ve şüphe olduğunun söylenebileceğini ifade eder. Özellikle Fransız Ansiklopedistleri dine ve onun gerçeklik üzerinde hak iddia etmelerine savaş açarlar; dini daima entelektüel düşüncenin gelişimine engel olmakla ve genel moral değerler ile doğru bir toplum ve siyasî düzen bulmada yetersiz kalmakla itham ederler. Aydınlanmacıların dini komple reddetmelerinin sebebi, insanı kölelikten ve önyargılardan kurtarmak ve gerçek mutluluğun yolunu açmak içindir (Cassirer 1951: 134). Bununla birlikte Aydınlanmacıların hepsi tanrıtanımaz değildiler. Daha çok dinî kurumlara ve onun toplumsal normlar üzerindeki hâkimiyetlerine itiraz etmişlerdir. Yani toplum, devlet, kilise, aile ve okul tarafından kabul edilmiş olan bir Tanrı'yı reddederler (Lange 1990: 209).

Fikret şiirlerinde Aydınlanmacıların daha çok deizme yaklaşan, dinî kurumları ve hukuku toplumsal yaşamdan çıkararak tutumlarına benzer bir anlayışı işler. Buna göre din bireysel ve vicdanî bir histir, bilim, teknik ve akıl ise insan hayatının asıl düzenleyicileridir. Bu anlamda *Tarih-i Kadim'e Zeyl* şiirinde Fikret, "Yaşamak dinî benim dinimdir/Müminim: Varlığa imânım var" dizelerine yer verir (Tevfik Fikret 2019: 274). Yaşam şair için yegâne inanç kaynağıdır. Dinî söylem ve pratiklerden sıyrılmış bir yaşama biçimi söz konusudur. Aydınlanma düşüncesinde bu dünyadaki yaşam ön plana çıkarılır. Dinî yaklaşımların öteki dünyayı öncelemesi düşüncesi dışlanır. Bu anlamda *Halûk'un Âmentüsü*'nde, Fikret, Hasan Akay'a göre, "Allah'ı inkâr etmek yerine, dünyada O'nun hükümrânlığını reddetmeyi yeğlemekte, ona 'sen dünyanın işine karışma!' diyerek 'rabb-ı hayr ü şer, rabb-i mümkünât' olarak gördüğünü bildirmektedir" (Akay 2007: 97). Bu tutum, Şinasi'yle başlayan bir sürecin geldiği noktadır ve dünya hayatını, Aydınlanma düşüncesinin ilkelerine göre düzenlemeyi öngörür.

Nuran S. Durak, Osmanlı modernleşmesinin 'edebi model'i olarak nitelediği Fikret'in laiklik düşüncesini sistemleştirdiğini, yeni bir gelecek için din ve saltanatın bağlarından kendisini kurtararak laik ve demokratik düşüncüyü ikame ettiğini söyler (Durak 1994: 99). "Halûk'un Âmentüsü" şiirinde geçen "Şeytan da biziz cin de, ne şeytan ne melek var/Dünya dönecek cennete insanla, inandım" dizeleri aydınlanmanın yeryüzünü bir cennete dönüştürme anlayışıyla uyuşmaktadır (Tevfik Fikret 2017: 47). Şeytan, melek, cin gibi dinî kavramların olmadığını ve yeryüzünün insanla cennete dönüşeceğini söylemek şairde ahiret inancının olmadığını gösterir. Fikret *Halûk'un Âmentüsü*'nü her ne kadar dinî vokabülerle kursa da aslında amacı akıllı, bilimi ve seküler yaşamın faziletlerini ifade etmektir. Burada da Aydınlanma düşüncesindeki gibi insanlara "kurtuluş ve selamet

yolu” gösterme niyeti açık bir şekilde görülür.⁸ Hasan Akay, “Fikret’in kendi amentüsünde yer alan asıl maddeler, tam anlamıyla İslâm Âmentüsü’ne karşı oluşturulmuş bir reddiye, bir manifesto olarak değerlendirilebilir.” diyerek onun bu şiirinde dile getirdiklerinin Aydınlanmacıların ve modern kavramlarının bir izdüşümü, hatta *taklidi* olduğunu eleştirel bir şekilde dile getirir (Akay 1998: 75-77).

Aydınlanma düşüncesi, fenomenler dünyasını esas alır, dünyada bir cennet kurmak ister. Hatta dünyada bütün gizlerin ve bilinmezlerin bilim ve akılla açıklığa kavuşacağına inanan Aydınlanma düşüncesi bu tutumundan dolayı akli kutsadığı ve büyük yıkımlara yol açtığı söylenerek bir hayli eleştirilmiştir. Bu anlamda Fikret de metafizik ve teolojiden uzaklaşır; düşünmeyi bir ayın olarak görür:

Düşünüp işlemek ayınimdir.

Yaşamak dîni benim dinimdir. (Tevfik Fikret 2019: 274)

Bu, dinin ve Tanrının yaşamın temel belirleyici olmadığı dünyevî ve seküler bir tutumdur. Önemli olan yaşamın kendisidir. Daha sonraki “Kitâbım sahn-ı tabiat kitâbı/Bendedir hayr ü şerrin esbâbı” gibi dizelerde, Fikret’in yaşamı sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirdiği görülür. Nitekim şiirin sonunda “Dîn-i hak bence, bugün dîn-i hayat!” gibi bir mısra kullanması, seküler bir yaşam arzusunu âdeta din gibi, kutsal bir biçimde algıladığını gösterir (Tevfik Fikret 2019: 274). Bu, şairin *Halûk’un Âmentü’sü*’nde bahsettiği, akli ve vicdaniyle iman ettiği ve dünyevî yaşamı önceleyen anlayışın bir yansımasıdır.

⁸ H. Bülent Özkan, Aydınlanma düşüncesinin önde gelen isimlerinden Kant’ın her ne kadar Aydınlanmanın insanın mutlak huzur ve iyiyi bulacağına, ideallerine naifçe inanmasa da yine de insanlığın daha iyi bir duruma adım atabileceğini araştırmak niyetini taşıdığını söyler. Bu konuda ilahi dinler ile Aydınlanma arasındaki paralelliğe değinen Özkan, Kant’ın ilahi dinlerden ayrılan ödev ahlakının altını çizer: “İnsandaki bu kötücül eğilimleri tespit etmenin ve ona kurtuluş, selamet yolunu göstermenin dinlerin de ortak teması olduğu pekâlâ söylenebilir. Ama dinlerin, bunu, genel olarak insanı aşan, insana aşkın olan bir kutsallığa, ilâhi olana referansla yaptığını biliyoruz. Oysa Kant, bir eylemin kötü olduğunu düşünerek onu yapmaktan vazgeçmek eğer Tanrı korkusundan kaynaklanıyorsa, bunun kişinin olgunlaşmasına engel olacağına farkındaydı. Bu yüzden ‘dışarıdan gelen veya dayatılan bir yasaya uymak zorunda kalmaktansa, ‘içeriden’ gelen bir yasaya, yani zemini ve dayanağını ‘ben’in, kişinin kendi bulduğu yasaya (ahlak yasası) uymak zorunda olduğunu düşünerek ve buna saygı duyarak eylemde bulunmasının, kişiyi olgunlaşmaya ve özgürleşmeye götüreceği yol olduğunu düşünüyordu (Özkan, 2020, s. 15).” Dolayısıyla kişinin Kantçı anlamda kendi içinden gelerek, dışarıdan bir müdahale olmadan gelen bir yasaya uyması (ahlak yasası) ile Fikret’in vidanla inanması arasında bir benzerlik olduğu görülür.

SONUÇ

Tevfik Fikret, toplumsal temaları kendi hayatında yaşadığı değişimlerle birlikte şiirlerinde işlemiştir. Bu durum, onun psikolojisiyle toplum arasında bir paralellik olduğunu gösterir. Bu anlamda şair, özellikle oğlu Halûk'un şahsında gençlere hitap etmiştir. Geçmişi, tarih ve din yüzünden savaşların olduğu; yenenin haklı yenilenin haksız görüldüğü bir sahne olarak görmüş ve bu sahneye bağlanıp kalan yaşlı nesillerden ümidini kesmiştir. Artık bütün beklentisini geleceğe ve gençlere bağlamıştır. Bu yüzden oğlu Hâluk başta olmak üzere gençlerden artık *köhnemiş zihniyeti* bir yana bırakmalarını; Batıdan, Prometheus gibi, Aydınlanmanın ışığını alıp getirmelerini ister. Bu yüzden oğlu Halûk'u Batının bilim ve tekniğini alması için Avrupa'ya gönderir.

Tevfik Fikret'in son dönem şiirleri onun Aydınlanma düşüncesini, bir program olarak benimsediğini göstermektedir. Onun şiirinde benimsediği değerler, Batının tekniğinin yanında artık kültürünün ve ahlakının da alındığını gösterir. Şaire göre eğer bir Aydınlanma yaşanacaksa bu yalnızca teknik değil, bütüncül bir değerler manzumesi ile mümkün olacaktır. Dolayısıyla Fikret, şiirlerinde bütüncül bir ilkeler çerçevesi ortaya koyarak Batının tekniğini almanın yeterli olacağına dair klasik algıyı askıya alır. Bu da onun Namık Kemal gibi kendinden önceki isimlerden, Mehmet Akif gibi çağdaşlarından ayrıldığı temel noktalardan biridir. Bu anlamda, Fikret gibi isimler kesin bir kopuşu temsil ederler. Zira temel değerler artık din ve gelenek değildir. Onların yerine Aydınlanma düşüncesinin temel ilkelerinden olan seküler yaşam biçimi, Kantçı ahlak, hümanist ve evrensel bakış, din yerine bilimi ve akli kutsayan bir yaklaşım ışığında cenneti bu dünyada vaat eden değerler manzumesi ikame edilmek istenir.

Fikret, şiirine yansıyan düşünceleri ve yine şiirinde yarattığı Aydınlanmacı persona ile Doğu-Batı ikilemini de kendince aşmıştır. Aydınlanmanın ilkelerini temel prensipler olarak belirlemiş olan bu persona, evrensel ve hümanist bir anlayışa göre işleyen bir vicdana sahiptir; gençlere de artık, dine, Tanrıya ve metafiziğe değil; akla ve bilime inanmaları, cenneti bu dünyada yaratmaları ve yaşamaları gerektiğini tembih eder.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akay, H. (1998). *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Akay, H. (2007). *Yeni Türk Şiirinin Kurucularından Tevfik Fikret*. İstanbul: 3 F Yayınları.
- Arslan, A. (2011). *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları .
- Bozkurt, N. (2013). *Eleştiri ve Aydınlanma*. Ankara: Sentez Yayınları.
- Bölükbaşı, R. T. (2005). *Tevfik Fikret*. (A. Uçman, Dü.) İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Cassier, E. (1951). *The Philosophy of Enlightenment*. (T. b.-J. Pettegrove, Çev.) New Jersey: Princeton University Press.
- Çiğdem, A. (2017). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: Dedalus Yayınları.
- Durak, N. S. (1994). *Tevfik Fikret: A Model of Literati in the Ottoman Modernization*. Ankara: Middle East Technical University.
- Erbay, E. (2001). Tevfik Fikret. T. B.-M. Gültekingil (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce-1 Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (s. 226-233). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fikret, T. (2017). *Bütün Şiirleri II*. (İ. T.-S. Atay, Dü.) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fikret, T. (2019). *Rübâb-ı Şikeste*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Kant, I. (2009). *An Answer to the Question: 'What is Enlightenment'*. (H. B. Nisbet, Çev.) London: Penguin Books.
- Kaplan, M. (1998). *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaplan, M. (2003). *Şiir Tahlilleri-I Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaplan, M. (2006). Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 317-324). içinde Ankara: Phenix Yayınları.
- Lange, F. A. (1990). *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi-I*. (A. Arslan, Çev.) Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Mardin, Ş. (2018). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- NIINILUOTO, I. (2011). Progress by Enlightenment: Fact or Fiction? *The Finnish Society for the Study of Religion*, 1(47), 97-110.
- Özkan, H. B. (2020). *Kant'ın Şemsiyesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pamuk, O. (2006). *Sessiz Ev*. İstanbul: İletişim Yayınlar.

Pickering, M. (1993). *Auguste Comte-An Intellectual Biography, Volume 1* . Mary Pickering : Cambridge University Press.

Sertel, S. (1969). *İlericilik ve Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret*. İstanbul: Hür Yayınevi.

Şinasi. (2005). *Şinasi Bütün Eserleri*. (İ. P.-N. Çetin, Çev.) Ankara: Ekin Yayınları.

Tanpınar, A. H. (1997). *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Todorov, T. (2019). *Aydınlanma Zihniyeti*. (A. N. Bingöl, Çev.) İstanbul: Bgst Yayınları.

Wenyu, X. (2009, June). The Enlightenment: Conscience and Authority in Judgment. *Frontiers of Philosophy in China*, 2(4), 264-281.